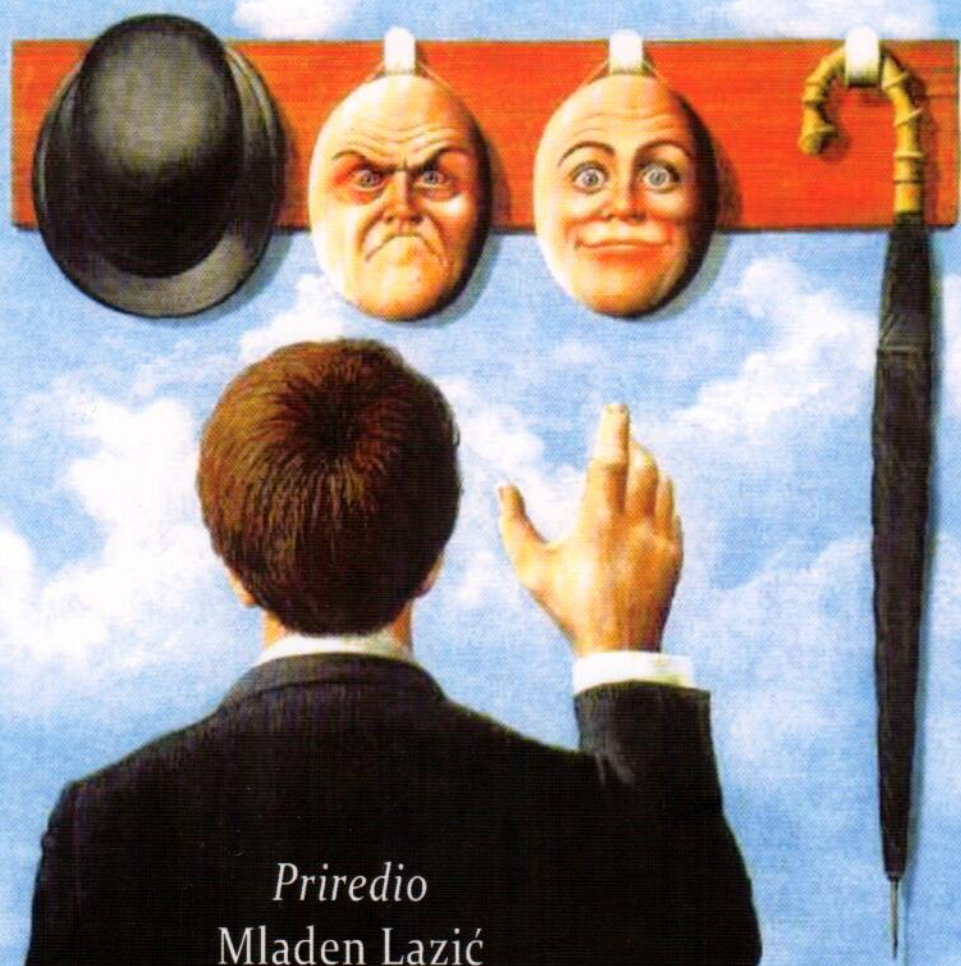

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG PORETKA

Priredio
Mladen Lazić

IS! Čigoja
STAMPARNA

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE
KAPITALISTIČKOG PORETKA

Izdavači
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
Čigoja štampa

Za izdavače
Prof. dr Mirjana Bobić
Žarko Čigoja

Recenzenti
Prof. dr Mihail Arandarenko
Prof. dr Vladimir Vuletić
Prof. dr Vukašin Pavlović

Lektura i korektura
Olivera Veličković

Na koricama
René Magritte, *Social Construction of Reality*

Priprema i štampa

office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-531-0260-9

Štampanje knjige finansiralo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Knjiga je rađena u okviru projekta br. 179035, koji finansira
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG POKRETA

Priredio
Mladen Lazić

Beograd,
2016

SADRŽAJ

1. Predgovor.....	7
2. Mladen Lazić, Uvod: konsolidacija liberalno-demokratskog poretka i formiranje nove političke elite u Srbiji	9
– Dodatak: Anđelka Mirkov, Karakteristike poduzorka političke elite	27
3. Željka Manić, Anđelka Mirkov, Materijalni položaj političke elite	33
4. Mladen Lazić, Obrasci regrutacije političke elite	57
5. Nataša Jovanović, Selena Radović, Aleksandra Marković, Konsolidacija izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija	81
6. Jelena Pešić, Tanja Svilanović, Vrednosne orijentacije političke elite: politički i ekonomski liberalizam.....	109
7. Irena Petrović, Marija Radoman, Vrednosne orijentacije političke elite: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam.....	143
8. Milica Vesković, Milena Toković, Shvatanje nacionalnog identiteta političke elite.....	179
9. Dunja Poleti, Selena Lazić, Jelisaveta Vukelić, Delatni potencijal političke elite	201
10. Mladen Lazić, Konsolidacija novih klasnih odnosa u Srbiji: formiranje kapitalističke klase	219

PREDGOVOR

Studija o političkoj eliti u Srbiji predstavlja neposredan nastavak studije o ekonomskoj eliti („Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka“ – ISI i Čigoja štampa, Beograd, 2014), tako da te dve studije čine celinu. Ona se, kao i prethodna, zasniva na istraživanju izvedenom u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evidencioni broj 179035), koji je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Praktične okolnosti su uslovile da se istraživanje jedinstvene teme – nastanka novog, kapitalističkog tipa klasnih odnosa u Srbiji – odvijalo u „fazama“. Zbog oskudnih finansijskih sredstava, tokom regularnog trajanja projekta, 2012. godine, izvedeno je istraživanje na proporcionalnom reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije (čime je omogućena analiza hijerarhijski nižih društvenih grupacija – klasa i slojeva), kao i na poduzorku ekonomske elite, dok je moralo biti izostavljeno istraživanje na poduzorku drugog sloja nastajuće kapitalističke klase, političke elite. Neočekivani produžetak finansiranja projekta, za godinu dana, a zatim za još jednu, osigurao nam je dodatna sredstva, kako za terenski rad (u 2015) tako i za pisanje i objavljivanje tekstova o političkoj eliti (u 2016). Uvidi u procese nastajanja nove kapitalističke klase u Srbiji na taj su način upotpunjeni. Naravno, u strogoj stručnoj vizuri, zbog trogodišnjeg razmaka u prikupljanju terenske građe, mogla bi se dovesti u pitanje uporedivost podataka o ekonomskoj i političkoj eliti (kao i ostalim društvenim klasama/slojevima). Međutim, pošto se u ovoj, kao, uostalom, i prethodnoj studiji, prati proces klasnih promena na širokom vremenskom planu (1989–2015), a velika većina korišćenih empirijskih indikatora nije podložna značajnim promenama u kratkom vremenskom periodu, opravdano je pretpostaviti da pomenuto „odgađanje“ u prikupljanju jednog dela podataka nije bitno uticalo na ukupne zaključke istraživača.

Treba napomenuti i da je u ovom istraživanju, kao i u pisanju tekstova za studiju, učestvovala skoro ista grupa saradnica koja je (uz jednog saradnika) radila na studiji o ekonomskoj eliti. Pošto su „prinove“ u istra-

živačkom timu još mlađe od prethodnih autorki – i samih pripadnica najmlađe i mlađe-srednje generacije – čitaoci ove knjige moći će da prosude i o potencijalima za plodan naučni rad novog naraštaja sociologa u Srbiji, okupljenih oko Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Primarnu odgovornost za eventualne propuste u pojedinačnim tekstovima, kao i studiji u celini, snosi, razume se, rukovodilac tima i priređivač studije.

Beograd, juni 2016.

Mladen Lazić

Mladen Lazić

**UVOD:
KONSOLIDACIJA LIBERALNO-DEMOKRATSKOG
PORETKA I FORMIRANJE NOVE POLITIČKE ELITE U SRBIJI**

U tekstu se izlažu polazne pretpostavke na kojima se zasniva istraživanje političke elite u Srbiji. Obrazlaže se teza da sistemska promena – iz socijalističkog u kapitalistički način proizvodnje društva – menja kako preduslove na temelju kojih se konstituiše ova grupacija tako i njena osnovna svojstva, kao i prirodu relacija s ekonomskom elitom i ostalim društvenim klasama/slojevima. Promene zahvataju njen ekonomski status, način regrutacije, vrednosne orijentacije. S obzirom na specifičan tok transformacije u Srbiji, ukazuje se na teškoće preobražaja političke elite iz podeljene (oblik karakterističan za period neposredno posle sloma socijalizma) u konsenzualnu (tip koji preovlađuje u liberalno-demokratskom poretku). Stoga se ta elita u Srbiji može odrediti kao, prvenstveno, fragmentisana, s početnim elementima konsenzualnosti. U posebnom dodatku predstavljaju se osnovne karakteristike uzorka na kojem je, 2015. godine, obavljeno empirijsko istraživanje političke elite.

Knjiga koja je pred čitaocima predstavlja neposredan nastavak ranije objavljene studije, o formiranju nove ekonomske elite u Srbiji tokom perioda postsocijalističke transformacije (Lazić prir. 2014). Dok je u prethodnoj knjizi analiziran nastanak sloja nove vladajuće kapitalističke klase koji kontroliše koncentrisane ekonomske resurse, u ovoj će se nastojati pružiti uvid, zasnovan takođe na empirijskim istraživanjima, u proces formiranja drugog sloja ove klase, koji kontroliše koncentrisane organizacijske/političke resurse: političke elite. S obzirom na to da dve studije predstavljaju celinu, i da je u uvodnom tekstu prve knjige (kao i u mnogim prethodnim studijama; vidi naročito Lazić 2011) iznet osnovni interpretativni – teorijsko-hipotetički – okvir u kojem se analiziraju procesi sistemskih društvenih promena, tokom kojih se (realno)socijalistički način proizvodnje društva (u celini, i posebno u Srbiji) preobražava u kapitalistički, a s njim i jedan oblik klasnih odnosa u drugi, ovde će se tom okviru posvetiti manja pažnja, da bi se izbegla ponavljanja.

Na jedan uvid je, međutim, ipak neophodno još jednom podsetiti: sistemska transformacija implicira i promenu osnove na kojoj se konstituiše vladajuća klasa, pa tako i svaka podgrupa/sloj unutar nje. U socijalizmu, reprodukcijisku osnovu sistema činila je komandno-planska proizvodnja društvenog života, na kojoj je počivala i jedinstvena hijerarhija kolektivno-vlasničke klase (u daljem tekstu, skraćeno, nomenklature). Jedinstvenost nomenklature značila je, pre svega, da su sve njene podgrupe bile podvrgnute identičnom procesu reprodukcije klase. Taj je proces uključivao: nimenovanje (s viših hijerarhijskih nivoa), kao mehanizam putem kojeg su zauzimani položaji; principijelnu međugeneracijsku i unutargeneracijsku otvorenost klase (nemogućnost nasleđivanja položaja u nomenklaturi, kao i postepen „karijerni“ uspon u nju i napredovanje u hijerarhiji); utemeljenje materijalnog statusa pripadnika klase u privilegijama, koje su sticane isključivo na osnovu zauzimanja određenog hijerarhijskog položaja u nomenklaturi (odnosno aktivnog obavljanja uloge unutar klase); distribuciju (kolektivističko-egalitaristički orijentisanu) ideologiju i sl. (Lazić 1987, 2011). Podgrupe unutar klase, koje su kontrolisale različite resurse, u prvom redu organizacijske/političke i ekonomske – slojevi „politokratije“ i „tehnokratije“ – samo su se uslovno diferencirale, s obzirom na činjenicu da je komandovanje resursima bilo u krajnjoj liniji centralizovano, a uloge u hijerarhiji komandovanja isprepletene (kontrola nad organizacijskim resursima – odnosno hijerarhijski viši „politički“ položaj – implicirala je i kontrolu nad ekonomskim resursima, u vidu spolja regulisane redistribucije resursa preduzećima; dok je viši „tehnokratski“ položaj, po pravilu, donosio i komandni položaj unutar partijsko-državnih aparata). S druge strane, striktna hijerarhičnost nomenklature nužno je proizvodila unutrašnje interesne sukobe, u vidu nastojanja nižih nivoa klase da osiguraju izvestan stepen decentralizacije odlučivanja, što je spolja dobijalo oblik konflikata između „politokratije“ i „tehnokratije“ (ideološki predstavljanih kao sukob centralističko-redistributivnih i tržišno orijentisanih grupacija), a komandno planiranje je stoga imalo i ulogu homogenizovanja jedinstvenog klasnog interesa (zbog čega su i društveno-ekonomske reforme u socijalizmu u realnosti predstavljale stalno obnavljani formalni oblik vraćanja u prethodno stanje; o svemu vidi više u Lazić 1987).

Kapitalistička restauracija radikalno prekida s ovim načinom reprodukcije vladajuće klase, pre svega zato što proizvodnja kapitala nužno nameće principijelnu međusobnu odvojenost ekonomskog i političkog podsistema (po čemu se ovaj poredak razlikuje od svih drugih načina proizvodnje društva). Ta je, pak, odvojenost posledica toga što tržišna proizvodnja/razmena čini neophodnu pretpostavku, društveno „polje“ u kojem

se odvija akumulacija kapitala. Tržište u osnovi znači to da se Kapital u realnim odnosima isključivo pojavljuje razložen u mnoge kapitale. Jasno je, po sebi, da bi uspostavljanje monopola *unutar* ekonomskog podsistema značilo ukidanje tržišnih odnosa (pa tako i Kapitala). U empirijskom smislu, pošto je, iz ekonomskih i vanekonomskih razloga, potpuni monopol na posebnim tržištima praktično nemoguće uspostaviti, monopolske/oligopolske tendencije menjaju karakter tržišne konkurencije, pretvarajući je iz (teorijski) „savršene“ u „nesavršenu“. Država se, nasuprot tome, pojavljuje kao akter u celini ekonomskog sistema, postavljajući opšta pravila tržišne utakmice, i nema u tome spoljašnjih ograničenja koja imaju pojedinačni kapitali. Stoga, kada bi sama nastupala neposredno u ekonomskoj areni i nastojala da uspostavi kontrolu nad ekonomskim resursima, ona bi potencijalno suspendovala tržišnu razmenu u celini, pa stoga tendencijski, u krajnjem izvođenju, i samu proizvodnju Kapitala (u tom su smislu neoliberalni napadi na državni intervencionizam, a posebno na naraslo državno vlasništvo, principijelno opravdani, sa stanovišta kapitalističkih društvenih odnosa; problem je samo u tome što je do rastuće neposredne ekonomske uloge države tokom 20. veka došlo nužno, kao nastojanje da se očuvaju ukupne pretpostavke društvene egzistencije, ugrožene upravo reprodukcijom kapitalističkih odnosa – vidi Polanyi 1999).

Spoljašnja regulativna uloga države postavljena je, dakle, kao nužna posledica unutrašnje logike samog ovog načina društvene reprodukcije, što znači i da se iza međusobne autonomije ekonomije i politike – kao i kulture – krije njihovo bazično unutrašnje jedinstvo, determinisano neophodnim potrebama akumulacije kapitala.¹ Idealno-tipska razdvojenost podsistema (kao posledica jedinstvenog procesa te reprodukcije) podrazumeva i različite obrasce regulacije svakog od njih, uključujući i način konstituisanja grupacija koje kontrolišu resurse u njima. Odnosi međusobno nezavisnih ekonomskih aktera, koji se pojavljuju kao privatni vlasnici, podvrgnuti su tržišnoj samoregulaciji (čije istorijske pretpostavke normativno određuje, nadzire, osigurava, pa i ograničava država, kao regulator opštih uslova reprodukcije kapitala, pa tako i čuvar poretka). Pri tom je sama ta međusobna odvojenost ono što definiše privatnost vlasništva, a ne njegova neposredna pravna forma, tj. činjenica da se ono može pojaviti kao individualno,

---

¹ Još jednom: kao što je u kapitalizmu nužna odvojenost države od neposredne ekonomske reprodukcije društva, tako je nužna i njena (spoljašnja) ekonomska regulativna uloga, jer je tržišna samoregulacija nedovoljna i u krajnjoj konsekvenci vodila bi samouništenju (Polanyi 1999). Stalne, tržišnim zakonima uzrokovane, tendencije monopolizacije, a to znači i ukidanja tržišta, karakteristične za kapitalizam, obuzdava upravo država (Lazić 1988).

institucionalno, ili državno itd. Odnosi u političkom podsistemu, za razliku od toga, regulisani su na osnovu liberalno-demokratskih principa, koji osiguravaju mogućnost reprezentacije pojedinačnih/posebnih interesa na opštem planu (države) za sve predstavnike mnogih kapitala.

Sve bitne dimenzije društvenog života grupacija, koje kontrolišu resurse unutar dva podsistema, određene su tim različitim regulacionim principima: materijalni položaj, oblici grupne reprodukcije, vrednosne orijentacije. Tako se, idealno-tipski, materijalni položaj u ekonomskom podsistemu osigurava uspehom u tržišnom takmičenju i pravom prisvajanja i korišćenja profita bez spoljašnjih ograničenja, dok su prihodi posednika položaja unutar državnih aparata određeni (ograničeni) javnim aktima (pozitivnim zakonodavstvom). Posledica ove razlike jeste činjenica da je, u principu, materijalni položaj vlasnika koncentrisanih ekonomskih resursa znatno povoljniji od položaja posednika organizacijskih/političkih resursa. Sticanje (i zadržavanje) kontrole nad ekonomskim resursima prvenstveno je rezultat porodičnog nasleđivanja, a zatim i tržišnog uspeha (koji najčešće ima podlogu u ranije akumulisanim – porodičnim – ekonomskim, organizacijskim ili kulturnim resursima), dok se kontrola nad organizacijskim/političkim resursima pojavljuje kao, po definiciji privremen, ishod političkog takmičenja (naravno, empirijska ne/jednakost šansi u tom takmičenju, kao rezultat, po pravilu, takođe ranije akumulisanih resursa – porodičnih: ekonomskih i kulturnih, kao i mrežnih itd. – notorna je činjenica).² Vrednosne orijentacije vlasnika ekonomskih resursa (bez obzira na svu empirijsku idiosinkratičnost, kao posledicu slobode pojedinca na izbor uverenja) usmerene su primarno individualistički, dok se posednici organizacijskih/političkih resursa (ponovo, bez obzira na to što pojedinačno predstavljaju različite interese posebnih frakcija „mnogih kapitala“) moraju orijentisati (i) prema opštim interesima Kapitala (kao celine), predstavljenih i kao interesi celokupnog društva.

Još jednom: iza svih pomenutih razlika, unutar i između podsistema kapitalističkog načina proizvodnje društva, koje se u empirijskoj ravni pokazuju dodatno razmrvljene, u najraznovrsnijim varijacijama, kako vremenski tako i prostorno posmatrano, nalazi se jedinstvena logika reprodukcije Kapitala, koja se dugoročno i na širokom planu pokazuje kao tendencijsko ujednačavanje (podvrgavanje toj logici) različitih oblika društvenog života. Pri tom, najznačajnija odstupanja od idealno-tipskog oblika

---

² O sve dramatičnijem neposrednom i legalizovanom uplitanju frakcija mnogih kapitala u političko takmičenje (koje je samo korelat direktnih intervencija države unutar ekonomskog podsistema), i to u samom centru kapitalističkog poretka – u SAD – vidi Stiglic, 2015: 141.

ovog poretka javljaju se kada se kao analitički obrazac primeni podela na centralna, poluperiferijska i periferijska područja. Tu opšta pravila važe pre svega za centralne oblasti, dok se – pogotovo na periferiji – mogu javljati društva u kojima preovlađuje netržišni oblik ekonomije, ili ne(liberalno)-demokratski tip političkog poretka itd. No, čak i tu se, prisilno ili dobrovoljno, u pojedinim segmentima društva osigurava funkcionisanje opšte osnovne logike proizvodnje kapitala – za strane korporacije npr. Uvid u jedinstvenost ukupnog načina proizvodnje ovde se postiže onda kada se ta područja analiziraju kao deo „svetskog kapitalističkog sistema“, u kojem ona imaju posebne uloge (sirovinske osnove, jeftinog rada, obuzdavanja antisistemskih pokreta itd.), kao što pokazuje Volerstin (Wallerstein 1986; nasuprot Volerstinu, međutim, prethodna analiza počiva na stanovištu da je nekadašnje socijalističke društvene oblike plodnije analizirati kao specifičan način proizvodnje društva nego kao kapitalističku polu/periferiju – vidi Lazić 1987).

Kao (nastajuća) polu/periferijska oblast (koja se nalazi negde između ta dva statusa: periferijskog u Evropi i poluperiferijskog u svetskom sistemu), Srbija je proces systemske transformacije započela na specifičan način: tako što je socijalistička nomenklatura uspeła da zadrži kontrolu nad društvenim promenama (ovo istorijsko kretanje nazvao sam blokiranom transformacijom – vidi Lazić, u Lazić prir. 2000). U ekonomskom podsistemu to je značilo da je proizvodnja kapitala ostala podređena komandnoj ekonomiji, sve dok glavnina privatizacije socijalističkog kolektivnog vlasništva nije obavljena u korist pripadnika dotadašnje nomenklature (Lazić, u Lazić prir. 2014). U političkom podsistemu upravljanje systemskim promenama sastojalo se u uskraćivanju šansi opozicionim strankama za fer takmičenje, putem kontrole nad administrativnim i represivnim državnim aparatima, kao i nad najuticajnijim javnim medijima od strane vladajuće Socijalističke partije Srbije (SPS), koja je odlučujuće uticala na celokupan izborni mehanizam (vidi tekst Jovanović, Radović, Marković u ovoj studiji). Ta dva toka s vrha kontrolisanih promena međusobno su se podržavala: zadržavanje nekontrolisane političke vlasti omogućavalo je privatizaciju javnih ekonomskih resursa u korist pripadnika dotadašnje nomenklature, a korišćenje tih resursa olakšavalo je produžetak njihove političke dominacije.

Tako je, u Srbiji, prvih desetak godina postsocijalističke transformacije karakterisalo održavanje značajnih elemenata komandne regulacije unutar formalno (normativno) preovlađujućih okvira tržišno-liberalno/demokratskog (kapitalističkog) poretka (uspostavljenog legalizacijom i legitimisanjem privatnog vlasništva i višestranačkog sistema). A ovakav tok transformacije prekinut je onda kada su se, kao ishod blokiranе transfor-

macije, interesi znatnog broja nekadašnjih pripadnika nomenklature radikalno promenili: pošto su se dokopali privatnog vlasništva nad (do tada) javnim resursima, pouzdana (stabilna, predvidiva) zaštita tog novog oblika vlasništva, putem autonomnog pravnog poretka, dobila je prioritet. Tada je, naime, postalo izvesno da samo principi liberalne (pravne) države osiguravaju takvu zaštitu dugoročno. Dakle, novoformirani ekonomski interesi podstakli su sistemski rekonstruisanu ekonomsku elitu (u koju su, uz delove nomenklature, preobražene u kapitalističku klasu, postepeno ulazili i „samonikli“ pojedinci, koji su akumulisali kapital u okolnostima rata, međunarodne izolacije i sloma pravnog poretka tokom devedesetih godina) da u političkom takmičenju podrži dotadašnje opozicione stranke. To je predstavljalo jednu od ključnih pretpostavki (uz rastuće nezadovoljstvo srednjih slojeva, političku pasivizaciju pripadnika nižih slojeva – koji su činili oslonac dotadašnje vlasti SPS-a, spoljašnji pritisak i sl.) za uklanjanje Miloševićevog režima 2000. godine i za početak preovlađujuće primene liberalno-demokratskih načela u političkom podsistemu (Lazić 2011).

Blokirana transformacija u celini, pogotovo s obzirom na činjenicu da se odvijala u uslovima građanskih ratova i međunarodne izolacije Srbije, kao i njene posebne karakteristike u okviru političkog podsistema, imale su dugoročne značajne posledice po oblikovanje tog podsistema. Za analizu oblikovanja političkih odnosa korisno bi mogla da posluži tipologija političkih elita, koju u proučavanju ovih promena razvija i primenjuje Džon Higly (vidi Higley and Lengyel, eds. 2000: 1–21).³ Po ovom autoru je, s obzirom na dva kriterijuma – unutrašnju diferencijaciju i jedinstvo ove grupacije – moguće razlikovati četiri tipa političkih elita: konsenzualni, fragmentisani, ideokratski i podeljeni. Njihove karakteristike određene su na sledeći način.

Za *konsenzualne* elite tipično je opšte prihvatanje etosa jedinstva uprkos postojećim razlikama, samoograničavanje u zastupanju posebnih interesa i sklonost kompromisima, a međusobna povezanost njihovih frakcija je čvrsta. Radi se o elitama koje funkcionišu u konsolidovanim (liberalnim) demokratijama.

Fragmentisane elite nemaju zajednički etos, ili je on slabo razvijen, a odlikuju ih međusobna sumnjičavost i nepoverenje. Unutrašnja povezanost frakcija tih elita je čvrsta, ali su njihove međusobne veze slabo razvijene. Tipične su za nekonsolidovanu demokratiju.

---

³ Treba naznačiti da Higly analizira političke elite prvenstveno kao suštinski autonomne društvene grupacije, dok se ovde one vide kao deo jedinstvene nastajuće kapitalističke vladajuće klase i u odnosu prema drugim osnovnim društvenim grupacijama. Vidi i Higley & Burton 2006.

Ideokratske elite poseduju jedinstven sistem uverenja, a njihovu unutrašnju povezanost obezbeđuje snažno centralizovana politička stranka ili pokret. Karakteristične su za totalitarne ili posttotalitarne režime.

Najzad, *podeljene* elite počivaju na duboko suprotstavljenim uverenjima, povezanost je svedena isključivo na mreže unutar pojedinih frakcija, od kojih je jedna dominantna. Uobičajene su u autoritarnim ili sultanističkim režimima. (Higley and Lengyel, eds. 2000: 7)

U ovako određenim pojmovnim okvirima, promene u Srbiji u političkom podsistemu odvijale su se tako što je prethodna (socijalistička) vladajuća „ideokratska elita“ (ideološki i organizacijski čvrsto centralizovana, odnosno nomenklatura, prema terminologiji koja se koristi u našoj studiji), tokom prvog („blokiranog“) perioda sistemske transformacije, zadobila dvostruko svojstvo. Posmatrana u celini, konstituisala se kao „podeljena elita“, koju su činile u ideološkom pogledu neprijateljski suprotstavljene grupacije („snage starog režima“ i „demokratske snage“), pri čemu je jedna od njih tokom devedesetih, uz masovno korišćenje neliberalnih sredstava, uprkos normativnom pluralističkom poretku, održavala dominantan položaj. Konkretnije, reč je o rukovodstvima SPS-a i njenih satelitskih stranaka, s jedne, i rukovodstvima stranaka „demokratske opozicije“, s druge strane. Same, pak, ove opozicione stranke obrazovale su „fragmentisanu elitu“, čiji su delovi iznutra bili čvrsto povezani, po pravilu, takođe, na osnovu postojanja neprikosnovenog vođe.

Promenom političkog režima 2000. godine započet je proces ukidanja dvostrukog karaktera političke elite u Srbiji: tipična obeležja podeljene elite postepeno su slabila, u meri u kojoj je SPS napuštao „ideokratske“ pretenzije i prihvatao pluralistička pravila igre. S druge strane, antagonizmi između stranaka dotadašnje demokratske opozicije nisu se smanjivali, što je političkoj eliti u celini i dalje davalo obeležja fragmentisanog tipa, pojačanih nepoverenjem prema pluralističkom preobražaju SPS-a i kontinuiranim otvorenim nedemokratskim istupima sve snažnije Srpske radikalne stranke/SRS.⁴ To, dalje, znači da su tendencije približavanja političke elite Srbije konsenzualnom obliku, nužnom preduslovu ne samo liberalno-demokratske konsolidacije političkog poretka nego i konsolidacije celokupne kapitalističke klase u Srbiji, izrazito usporene.⁵ Naravno, ispitivanje opšteg

---

⁴ SRS je dobila najveći broj glasova na izborima za Narodnu skupštinu 2003. godine (27,61%), a zatim je postepeno uvećavala broj pristalica na sledećim izborima (2007: 28,60%; 2008: 29,46%), da bi primat „preпустиła“ otcepljenoj Srpskoj naprednoj stranci/SNS, koja je na izborima 2012. osvojila 24,4% glasova (uz 4,61% glasova za SRS).

⁵ Delovi fragmentisane političke elite u međusobnoj borbi, po pravilu, posežu za populističkom mobilizacijom. Tako su česta meta verbalnih, ali i pravosudnih, napada

pravca tog usporenog preobražaja i njegov dostignuti stepen predstavljaje glavni predmet istraživanja u ovoj studiji (kao deo nastojanja da se utvrdi koliko su pomenute promene saglasne s analognim promenama u okviru ekonomskog podsistema, a posebno kada je reč o društvenoj grupaciji koja je tokom postsocijalističke transformacije ovladala ekonomskim resursima, kako bi se odgovorilo na pitanje o stepenu konsolidovanja celokupne kapitalističke klase u Srbiji, odnosno ukupnog kapitalističkog načina proizvodnje društva).

Postavi li se sada pitanje zbog čega je, i na koji način, pluralistički politički preobražaj u Srbiji krenuo posebnim (i posrednim) putem – preko formiranja elitnih grupacija koje su imale dvostruki karakter, svojstva podeljene, a uz to i fragmentisane elite – treba (sasvim ukratko) navesti sledeće. Pre svega, formalno uvođenje stranačkog pluralizma na samom kraju osamdesetih (nametnuto spolja, pod pritiskom promena u svim evropskim postsocijalističkim zemljama), u okolnostima priprema za moguće nastupajuće ratove na etničkoj osnovi – u kojima je nacionalizam bio osnovni mobilizacijski princip – suzilo je polje političkog takmičenja skoro isključivo na probleme države/nacije. To je sužavanje pogotovo postalo izraženo nakon što su dominantne svetske sile Srbiju proglasile za jedino odgovornu za izbijanje i nastavak ratova. U tim okolnostima, pluralističko nadmetanje za vlast, koje je tek legalizovano i nije steklo širu legitimnost, lako je bilo predstaviti kao borbu između zastupnika nacionalnih interesa i onih koji su (manje ili više prikriveni) eksponenti stranih interesa. Pošto su, početno, one opozicione stranke koje su bile najbolje organizovane i imale najviše sledbenika (Srpski pokret obnove/SPO i Demokratska stranka/DS) i same prihvatile ovakvo definisanje polja političke borbe, državotvorni interes kao glavno područje stranačke reprezentacije prihvaćen je u društvu u celini: skoro sve značajnije stranke predstavljale su se kao zastupnice nacije, dok je klasno, slojno, profesionalno, ili bilo koje drugo specifično (partikularno) interesno predstavljanje – kao nužan korelat modernog diferenciranog društva – potisnuto i marginalizovano (osim najapstraktnijeg ideološkog određivanja: za socijalistički ili kapitalistički poredak). Naravno, važno je napomenuti i da je prethodni socijalistički poredak isključivao, organizacijski i ideološki, mogućnost partikularnog interesnog predstavljanja, pa se njegovo uobličavanje u institucijama, ali i svesti pripadnika različitih društvenih grupa, tek postavljalo kao istorijski zadatak.

---

funkcionera SNS, pre i posle dolaska na vlast, vlasnici najvećih ekonomskih resursa, „tajkuni“, što može da destabilizuje ekonomsku elitu zemlje.

Navedeni početni uslovi uspostavljanja političkog pluralizma omogućili su stranci čije je rukovodstvo imalo apsolutnu vlast tokom socijalizma – SPS-u – da osigura izrazito uverljivu izbornu pobjedu na prvim višestranačkim izborima (1991. godine)⁶ i svoj politički monopol zameni neprikosnovenom dominacijom, koja je sada bila „demokratski“ legitimisana (na osnovu formalno pluralističkih izbora). I zatim, pošto je odbrana nacionalnog interesa postavljena, od strane skoro svih važnijih političkih aktera (s izuzetkom Udruženja za jugoslovensku demokratsku inicijativu/UJDI i Saveza reformskih snaga Jugoslavije/SRSJ), u središte političkog nadmetanja, postalo je lako izvodljivo da se izborni konkurenti prokažu kao (nacionalni) izdajnici, što je dugoročno vodilo obeležavanju političkih protivnika kao neprijatelja. Na toj je osnovi stvorena pretpostavka za konstituisanje podeljene političke elite, sa duboko suprotstavljenim svetovozorskim opredeljenjima, i nastojanjem svake grupacije da se domogne isključive političke dominacije te, ako je moguće, politički protivnik trajno uništi. S druge strane, neočekivani poraz na prvim izborima – po čemu se Srbija razlikovala ne samo od skoro svih evropskih zemalja koje su pripadale bivšem sovjetskom bloku nego i od Hrvatske i Slovenije, npr. – prouzrokovao je nepomirljive sukobe između najvažnijih opozicionih stranaka, koje su se međusobno optuživale za početni, kao i svaki naredni izborni poraz, dodajući opštoj podeljenosti i posebna obeležja fragmentacije elite.

Promena političkog režima 2000. godine, kao što je pomenuto, neposredno je povezana s početkom stabilizacije novog tipa celokupnih društvenih odnosa – kapitalističkog društva – a pre svega s jačanjem položaja osnovnog aktera tog društva, privatnih vlasnika koncentrisanih ekonomskih resursa. Pri tom su interese ove grupacije predstavljale ne samo ranije opozicione stranke, koje su tada osvojile vlast, nego se prema njemu sve više orijentisao i značajan deo SPS-a (stranke koja se i sama ubrzano – više ideološki nego kadrovski – „rekonstruisala“, posle izručenja njenog dotadašnjeg lidera, Miloševića, u Hag), povezan s nekadašnjim pripadnicima nomenklature koji su tokom devedesetih konvertovali svoje komandne položaje u privatno vlasništvo. Tako je uspostavljena osnova za ubrzano slabljenje karakteristika političke elite u Srbiji tipičnih za podeljenu elitu i za njen preobražaj u fragmentisani tip (na starim načelima, potpune isključivosti prema političkim suparnicima, ostala je, od parlamentarnih stranaka, samo SRS). Sam prelaz je, međutim, sadržavao značajne ambivalentne elemente. Činjenica da SPS (kao i SRS) nije lustracijom eliminisana iz političke

---

⁶ Zbog većinskog izbornog principa, koji je uveden upravo zbog takvog očekivanog ishoda, pobjeda SPS-a bila je daleko uverljivija po broju osvojenih poslaničkih mandata (194 od 250) nego po procentu dobijenih glasova (46,09%).

borbe zbog nedemokratskog karaktera njene vladavine, upućivala je na orijentaciju nove vlasti na izgradnju odnosa tipičnih za konsenzualnu elitu. S druge strane, neizvesnost u vezi s ponašanjem tih predstavnika starog režima u slučaju da ponovo dođu na vlast, kao i dotadašnji odnosi između samih odranije liberalno-demokratski orijentisanih stranaka, upućivali su na to da se fragmentisani karakter političke elite neće lako prevazići.

Pošto će se šire i konkretnije o međustranačkim odnosima u Srbiji govoriti u odgovarajućem tekstu u ovoj studiji, ovde treba napomenuti još samo sledeće. U poslednjih petnaestak godina, otkada je u Srbiji uspostavljen liberalno-demokratski princip periodične promene nosilaca vlasti, uz približno jednake takmičarske šanse pretendenaata, tokom kojih su se smenjivali pobednici na izborima, a prethodni posednici mirno ustupali svoje položaje, politički proces pokazuje i dalje ambivalentna svojstva. U institucionalnom smislu, u zemlji je uspostavljen liberalno-demokratski poredak, prema kojem su razdvojene parlamentarna, izvršna i sudska vlast, izbori se održavaju prema utvrđenim pravilima, u četvorogodišnjem intervalu (ili češće), njihove rezultate gubitničke stranke priznaju (što znači i da su sami izbori relativno fer organizovani⁷), a prava manjina su barem u principu zaštićena. S druge strane, visoko učešće javnog sektora u ekonomiji osigurava državi velike ekonomske resurse, koji se često koriste na „politički način“ (postavljanjem stranačkih kadrova u uprave javnih preduzeća; zapošljavanjem članova stranaka u državnim aparatima, kao i u javnim preduzećima; korišćenjem fondova tih preduzeća za stranačku propagandu – „honoriranjem“ medija plaćanjem oglasa, npr., ako su „naklonjeni“ određenoj političkoj stranci itd.). Takođe, represivni državni aparati koriste se u stranačke svrhe (policijski i sudski progoni funkcionera opozicionih stranaka i dalje nisu retkost, iako njihova pravna utemeljenost često nije ubedljiva, što pokazuje i mali broj pravosnažnih sudskih presuda). Napadi na političke protivnike – najčešće u tzv. žutoj štampi, pod stranačkom kontrolom ili uticajem – po pravilu sadrže obeležja drastične moralne degradacije itd. Stoga, dolazak na vlast u Srbiji generiše i političko-ekonomski „ekstraprofit“ (a poraz na izborima i srazmeran „višak gubitka“), u vidu ekonomskih beneficija, ali i rastućih šansi za produženu vladavinu. Uz nerazvijenu demokratsku političku kulturu, kako političke elite tako i stanovništva, kao posledicu odsustva demokratske tradicije, taj „višak“ dobitaka/gubitaka deluje kao snažan činilac koji održava fragmentisani karakter političke elite u Srbiji.

---

⁷ O osporavanju demokratskog karaktera izbornog procesa po završetku izbora 2016. godine (održanih pošto je ova studija najvećim delom bila napisana) biće reči u zaključnom poglavlju.

Možda bi se ovde moglo primetiti da će proces pregovaranja o pristupanju Evropskoj uniji nužno jačati liberalne elemente političkog poretka, pre svega zbog spolja nametnutog uređenja odgovarajućeg institucionalnog sistema, pa će se tako učvršćivati i podloga za širenje konsenzualnih svojstava političke elite. U formalnom smislu, takva su očekivanja po svojoj prilici opravdana. Nasuprot tome, novija iskustva s derogiranjem elementarnih liberalno-demokratskih principa u više zemalja članica Unije – ne samo nedavno primljenih bivših socijalističkih zemalja (Mađarske, Poljske itd.) nego i starijih članica s mnogo dužom demokratskom tradicijom (u vidu neobuzdanog jačanja desnih populističkih pokreta/stranaka npr; vidi Kriesi and Pappas eds. 2015) – pokazuju da ne samo da nema sigurnog puta prema liberalnoj demokratiji (i konsenzualnoj eliti kao njenom „čuvaru“) nego da ni povratak iz nje prema nedemokratskom sistemu, s odgovarajućim odnosima u političkoj eliti, nije isključen.

Treba, međutim, upozoriti na to da institucionalni okvir (političke stranke, njihovi međusobni odnosi, karakter odnosa unutar elite i sl.) nije primaran cilj analiza u ovoj studiji već samo jedan od nužnih aspekata sociološkog proučavanja društvenih odnosa u okvirima političkog podsistema, kao dela ukupnog načina proizvodnje društva. Drugim rečima, u narednim tekstovima nastojaće se, pre svega, utvrditi u kojoj se meri politička elita u Srbiji konstituisala kao društveni sloj – deo kapitalističke klase – koji kontroliše organizacijske/političke resurse, tako što je uspostavila odgovarajuće oblike:

- svog materijalnog položaja (poseban, povlašćen ekonomski status),
- kadrovske reprodukcije (regrutaciju iz, prvenstveno, privilegovanih slojeva),
- ideološke hegemonije (formulisanje i širenje unutar grupe, ali i na hijerarhijski niže društvene grupacije, sistemski dominantnih liberalnih vrednosnih i političkih orijentacija, kojima se posebni interesi kapitalističke klase predstavljaju kao opšti društveni interesi),
- kao i oblike delanja: organizacione okvire i na interese (vlastite i ukupne klasne) oslonjenu delatnu usmerenost.

To, ukratko, znači da pod pojmom konsolidacije političke elite u Srbiji – kao elementa (aktivnog činioca, kao i rezultata) konsolidacije ukupnih kapitalističkih društvenih odnosa – koja je središnji predmet narednih analiza, podrazumevamo uspostavljanje, jačanje i, najзад, stabilizaciju ukupnog načina života i oblika društvene svesti ove društvene grupe, u skladu s osnovnim principima savremenog kapitalističkog poretka (prema idealno-tipskom obrascu), koji uključuju: razdvojenost politike od ekonomije (što

predstavlja, treba ponoviti, drugu „iteraciju“; prvu čini jedinstvo zakona oplođivanja Kapitala, a treću preplitanje konkretnih interesa pojedinačnih kapitala i posednika državnih aparata); prevlast liberalno-demokratskih principa u okviru organizovanja političkog poretka; privilegovan materijalni položaj pripadnika elite, na osnovu kontrole organizacionih/političkih resursa društva; proizvođenje i kontrolu diseminacije hegemone liberalne ideologije, odnosno vrednosnih orijentacija.

Termin konsolidacija podrazumeva procesualnost: promenu neke pojave tokom vremena. U ovom slučaju, u studiji će se analizirati istorijski tok koji je vodio preobražaju socijalističke nomenklature u aktuelnu političku elitu u Srbiji. Pošto je reč o dva različita načina proizvodnje i reprodukcije društva, u kojima dominantan društveni položaj zauzimaju dve različite (po načinu konstituisanja, ukupnom načinu života itd.) vladajuće klase (nomenklatura i kapitalistička klasa), to upotreba termina elita, kao tehničkog termina koji treba da „pomiri“ dva pojma, počiva na razlogu ekonomičnosti. Međutim, ovaj je pojam ranije definisan tako da, u užem i preciznijem značenju, obuhvata podgrupu unutar vladajuće klase koja ima *koncentrisanu kontrolu nad akumulisanim resursima*, bitnim za reprodukciju vladajućeg načina proizvodnje društva (Lazić, u Lazić priir. 2000). To znači da se, uz zadržavanje opšteg suštinskog razlikovanja između nomenklature i kapitalističke klase (uprkos terminu koji će ih zbog potrebe poređenja naizgled izjednačavati), u studiji pod elitom podrazumevaju prvenstveno viši slojevi odgovarajuće grupacije/klase: posednici hijerarhijski viših političkih položaja (kao što su, u prethodnoj studiji, pod ekonomskom elitom podrazumevani krupni preduzetnici, odnosno direktori većih javnih preduzeća). Takvom određenju bio je prilagođen i uzorak istraživanja (o kojem će biti posebno reči na kraju uvodnog teksta): u njega su ulazili samo pojedinci koji su zauzimali najviše položaje u „tri grane“ vlasti (po pretpostavci, relativno međusobno nezavisne), odnosno u državnim aparatima (u *parlamentima* – republičkom i pokrajinskom – i rukovodstvima parlamentarnih stranaka; u republičkoj i pokrajinskoj *vlasti* i vrhovima izvršne vlasti u najvećim gradovima: Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Krajujvcu; kao i u *sudovima*, Ustavnom, Vrhovnom i okružnim, u navedenim gradovima).

Konsolidacija kapitalističkih odnosa u Srbiji odvijala se, kao što je rečeno, na specifičan način. U većini postsocijalističkih zemalja ona je započeta na političkom polju, formiranjem pluralističkog političkog poretka, a zatim je, ubrzanom privatizacijom i ekonomskim restrukturisanjem, u kratkom vremenu bila „poduprta“ stvaranjem sloja privatno-vlasničke ekonomske elite, kao i prodorom stranog krupnog kapitala sa Zapada

(prvenstveno iz EU). To znači da su kapitalistički društveni odnosi u većini tih zemalja uspostavljeni u sadejstvu (iako ne uvek beskonfliktnom) elitnih slojeva nastajuće kapitalističke klase (ta bazična „sloga“ dve elite trajala je dvadesetak godina, sve do izbijanja svetske ekonomske krize 2008, posle koje se pojavljuju ozbiljne napukline u liberalno-demokratskom uređenju političkih poredaka mnogih zemalja). U Srbiji je produžena politička dominacija nomenklature takođe kao učinak imala stvaranje privatno-vlasničke elite, ali uz izmenjen karakter međuelitnih odnosa: ona je proizvodila duboke konflikte unutar same političke elite tokom devedesetih godina – čije su posledice dobile trajniji karakter („fragmentisana elita“) – kao i snažne tenzije između političke i ekonomske elite (u vidu pomenutih populističkih medijskih, ali i sudskih, progona „tajkuna“; prikrivenog podržavanja različitih političkih opcija – umesto javnog lobiranja radi promocije partikularnih interesa – od strane ekonomske elite i sl.). To znači da je proces konsolidacije nove vladajuće klase ovde izrazito nelinearan, s usponima i padovima, pri čemu se elementi strukturalne i vrednosne konsolidacije međusobno razilaze, pa i ometaju: jačanju strukturalnih elemenata sistema (pravno-političkoj sigurnosti procesa akumulacije kapitala, učvršćenju pluralističkog institucionalnog sistema itd.) protivstavljaju se ambivalentna kretanja na polju liberalnih vrednosnih orijentacija (v. Pešić, u Lazić *prir.* 2014), a mogućnost široke mobilizacije stanovništva na temelju neliberalnih vrednosti (egalitarizma, kolektivizma itd.) ugrožava uspostavljeni normativni poredak.

Ovi oscilirajući, a povremeno i protivrečni procesi konsolidacije kapitalističkog poretka, i političke elite kao jednog od njegovih nosilaca, ispitivaće se tako što će se analizirati promene u tri ključne vremenske tačke (kao i u prethodnom slučaju analize ekonomske elite): u „nultoj“ godini promena – 1989. – na samom kraju socijalističkog poretka; zatim u vreme u kojem je do tada formalan pluralistički politički poredak počeo u osnovi da funkcioniše prema postavljenim normativnim principima (2003. godina); i u današnje vreme, kada se mogu uočiti učinci tog delovanja na konsolidovanje političke elite (u širem smislu, kao društvenog sloja, i u užem smislu, definisanja konsenzualnih ili fragmentisanih unutarelitnih odnosa). Reč je, naravno, o vremenskim tačkama u kojima su prikupljeni empirijski podaci, kako o pripadnicima političke elite tako i, s manjim odstupanjima, o pripadnicima ekonomske elite i stanovništvu Srbije (odnosno pripadnicima ostalih društvenih klasa) u celini (odstupanja su sledeća: stanovništvo i ekonomska elita istraživani su 2012, a politička elita 2015. godine; ovaj trogodišnji vremenski razmak, uslovljen nedovoljnim finansijskim sredstvima za jedinstven istraživački talas, ne može, po našoj proceni, bitno ugroziti

uporednu analizu podataka za ove tri društvene grupacije). Da bi se analizirao proces konsolidacije političke elite kao dela kapitalističke klase, kao i ove klase u celini, jasno je da će biti neophodno sistematsko poređenje oba sloja te klase: političke i ekonomske elite. Takođe, da bi se pratio proces klasnog konsolidovanja u širem društvenom smislu – s obzirom na činjenicu da se klase definišu relaciono, na osnovu međusobnih odnosa (Lazić 2011) – moraće se stalno uzimati u obzir i analogni procesi u drugim društvenim klasama. Pošto su, međutim, podaci o tim drugim klasama ranije detaljnije analizirani, delom samostalno (Lazić i Cvejić prir. 2013), a delom i poređenjem s podacima o ekonomskoj eliti (Lazić prir. 2014), to će u tekstovima unutar ove studije, koji se bave temama u kojima su takve analize ranije vršene, međuklasna poređenja biti ograničeno korišćena.

Ukratko, pred čitaocima se nalaze sledeće analize.

Željka Manić i Anđelka Mirkov ispituju promene materijalnog položaja pripadnika političke elite u periodu sistemskih transformacija, od 1989. do 2015. godine. Pokazuje se da se izražene ekonomske nejednakosti u socijalizmu, zasnovane na privilegijama nomenklature, ali istovremeno strukturalno i legitimacijski ograničavane, u kapitalističkom društvenom poretku oslobađaju sistemskih i ideoloških ograničenja. S obzirom na to da je dramatično rastući jaz između materijalnog položaja pripadnika ekonomske elite i srednjih i nižih društvenih slojeva ranije istraživački dokumentovan, sada je u središtu pažnje sledeće pitanje: da li politička elita „ravnopravno“ prati ekonomski uspon drugog (preduzetničkog) sloja kapitalističke klase, ili za njim zaostaje, te kako se ovaj proces ekonomske diferencijacije odvija u odnosu na srednje i niže društvene slojeve. Uporedna analiza (vremenska, ali i međuslojna) oslanja se na empirijske indikatore tri osnovne dimenzije materijalnog položaja: prihoda, imovine i potrošnje, a nastoje se utvrditi i promene ukupnog ekonomskog položaja, na osnovu kompozitnog indeksa.

U tekstu o regrutaciji političke elite Mladen Lazić prati kako su promene osnovnog mehanizma regrutacije (iz socijalističkog naimenovanja u liberalno-demokratsko političko takmičenje), kao i legitimacijskog obrasca (egalitarizma u takmičarski uspeh), dovele do promene regrutacione osnove za međugeneracijski i unutargeneracijski uspon pripadnika ovog sloja. Ispitivanje širenja jaza između hijerarhijski nižih društvenih klasa/slojeva, s jedne strane, i srednjih i viših, s druge, izraženog kroz drastično opadanje šansi pripadnika nižih klasa/slojeva za uspon u elitu, čini središnje mesto ove analize.

U tekstu o konsolidaciji izborne demokratije, formiranju pluralističke političke elite i njenim osnovnim političko-ideološkim diferencijacijama,

Nataša Jovanović, Selena Radović i Aleksandra Marković pokazuju kako se tokom procesa postsocijalističke transformacije u Srbiji oblikuje institucionalna osnova za liberalno-demokratsku političku utakmicu, kao sredstvo zauzimanja položaja u državnim aparatima. Nastanak i konsolidacija više-partijskog sistema, koji je prešao put od jednopartijskog, preko „izbornog autoritarizma“ karakterističnog za poslednju deceniju 20. veka, do relativno fer izborne utakmice tokom poslednje decenije, u središtu su prvog dela teksta. Institucionalna analiza dopunjena je u drugom delu teksta ispitivanjem prepreka za konsolidaciju pluralističkog poretka. One se mogu naći u načinu konstituisanja same političke elite, u njenim strukturalnim i ideološkim podelama (a naročito podeli na levicu i desnicu), a s druge strane, u nerazvijenosti demokratske političke kulture, kako elite tako i stanovništva u Srbiji. Autorke zaključuju da bi neuspesi u formiranju konsenzualne političke elite značili i nemogućnost stabilizacije liberalno-demokratskog političkog poretka, a time i konsolidacije ukupnog kapitalističkog društvenog poretka prema njegovom središnjem obrascu.

Jelena Pešić i Tanja Svilanović ispituju promene u stepenu prihvatanja liberalnih, kao i njima suprotstavljenih, kolektivističko-redistributivnih vrednosnih orijentacija pripadnika političke elite tokom perioda sistemske transformacije. Središnji problem kojim se autorke bave je vrednosna konzistencija u okviru ovog društvenog sloja te rast/opadanje normativno-vrednosne disonance. Naime, ranija istraživanja su utvrdila da je, nasuprot očekivanjima, prihvatanje liberalnih vrednosnih orijentacija, vezanih za regulaciju ekonomskog i političkog podsistema – kako unutar elite tako i stanovništva – tokom vremena podložno kolebanju, usponima i padovima. Dok je liberalizam, naročito među pripadnicima nomenklature, pri kraju socijalističkog poretka, bio široko rasprostranjen, teškoće u konsolidaciji novog poretka, a zatim, naročito, ekonomska kriza od kraja prve decenije 21. veka, vodile su opadanju u stepenu prihvatanja liberalnih vrednosti, naročito onih vezanih za ekonomski podsistem. Autorke nastoje da utvrde razlike u dinamici rasprostiranja liberalnih orijentacija u posmatranom periodu (1989–2015) između političke i ekonomske elite, kao i stanovništva, kao i činioce koji utiču na tu dinamiku, polazeći od opšteg stava da je čvršća konsolidacija liberalno-kapitalističkog poretka nemoguća ukoliko njemu odgovarajući vrednosni sistem ne uspostavi hegemoniju.

Dodatna istraživanja vrednosnih orijentacija pripadnika političke elite, i to patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma, preduzimaju Irena Petrović i Marija Radoman. Polazna pretpostavka autorki je da značajno prisustvo ovih orijentacija, kao sastavnih delova tradicionalizma, koje je potvrđeno u ranijim istraživanjima i to naročito među pripadnicima

hijerarhijski nižih društvenih klasa/slojeva, predstavlja prepreku za formiranje liberalne političke kulture, kao neophodne pretpostavke liberalno-kapitalističkog poretka. Opadanje tradicionalizma među pripadnicima političke, kao i ekonomske elite, čak i uz zaostajanje ovog procesa kada je reč o nižim klasama/slojevima, znači da se postepeno učvršćuju vrednosni temelji novog poretka. Stepenn opadanja tradicionalizma, u tri njegove različite manifestacije, tokom poslednje dve i po decenije, pokazan je na osnovu rezultata empirijskih istraživanja iz 1989, 2003. i 2012/15. godine.

Milica Vesković Anđelković i Milena Stanojević analiziraju nacionalni identitet pripadnika političke elite, kao specifičan oblik vrednosne orijentacije. Polazna tačka njihovog istraživanja je teza o navodnom slabljenju nacionalnog identiteta kao posledici procesa globalizacije. Prema autorkama, način na koji globalizacija utiče na taj identitet zavisi od samog njegovog karaktera, pri čemu imaju u vidu podelu na građanski i etnički tip identiteta, koju je obrazložio Entoni Smit (Smith). Karakter nacionalnog identiteta političke elite u Srbiji, i njegove sličnosti i razlike u odnosu na političke elite drugih evropskih zemalja, autorke ispituju na osnovu rezultata empirijskog istraživanja u 17 zemalja (INTUNE projekat), te u Srbiji. Takođe, ispituje se i uticaj „leve“ i „desne“ političke orijentacije, kao i stranačke pripadnosti pripadnika političke elite, na profilisanje nacionalnog identiteta.

Selena Lazić, Dunja Poleti i Jelisaveta Vukelić pišu o delatnom potencijalu pripadnika političke elite. Delatni potencijal se definiše kao stepen sposobnosti neke grupe da, radi ostvarenja svojih interesa, mobiliše kolektivnu akciju svojih pripadnika, ili da se suprotstavi takvoj akciji neke suprotstavljene grupe. S obzirom na to, na temelju nalaza empirijskog istraživanja analiziraju se njegova četiri elementa: samoidentifikacija, percepcija međugrupnih odnosa, grupna organizacija i grupna akcija. Autorke nastoje da utvrde i stepen homogenosti elite u ovom pogledu, kao i na kojoj se osnovi javljaju razlike u potencijalu kod nekih podgrupa elite. Nalazi ovog istraživanja upoređuju se s odgovarajućim nalazima dobijenim u istraživanju ekonomske elite, kao srednjih i nižih društvenih klasa/slojeva.

Najzad, u zaključnom tekstu Mladen Lazić nastoji da, koristeći nalaze izložene u prethodnim tekstovima, odgovori na pitanje da li je ukupni proces konsolidacije političke elite, uporedo s konsolidacijom ekonomske elite, uznapredovao toliko da se može govoriti o konstituisanju nove kapitalističke klase, i zatim, šire, u kojoj se meri – uključujući druge društvene klase/slojeve – može govoriti o uspostavljanju celovitih kapitalističkih društvenih odnosa u Srbiji.

Literatura

- Higley, J. & G. Lengyel, eds. 2000. *Elites After State Socialism*. Lanham MD: Rowman & Littlefield.
- Higley, J. & M. Burton. 2006. *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Lanham MD: Rowman & Littlefield.
- Kriesi, H. and T. Pappas, eds. 2015. *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. Colchester: ECPR Studies.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1988. *Kapitalizam u evoluciji*. Beograd: IIC SSOS.
- Lazić, M. prir. 2000. *Ražji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić prir. *Ražji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i S. Cvejić prir. 2013. *Promene osnovnih struktura srpskog društva u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Lazić, M. prir. 2014. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Pešić, J. 2014. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam“, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Polanyi, K. 1999. *Velika preobrazba*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Stiglic, Dž. 2015. *Velika podela*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Wallerstein, I. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: CKD.